

МАКТАБДА GERMAN ТИЛЛАРИ GRAMMATIKASINI ЎҚИТИШНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ ХУСУСИДА

Н. Имомова

Паркент тумани 49-мактаб ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада герман, бу ўринда инглиз тили мисолида сўз грамматик маъносининг шаклланиш имкониятлари когнитив таҳлилдан ўтказилади.

Калит сўзлар: грамматик, категорик, категориал маъно, когнитив, лисоний фаолият, маъно қирралари, от, семантик-стилистик, сифат, ўзак.

К ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ ОБУЧЕНИЯ GRAMMATIKE GERMANСКИХ ЯЗЫКОВ В ШКОЛЕ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится когнитивный анализ формирование грамматическая значение слово на примере английского языка.

Ключевые слова: грамматическое, категориальный, категориальное значение, когнитивная, лингвистическая деятельность, грани значений, имя существительное, семантико-стилистическая, имя прилагательное, корень.

ON THE GENERAL THEORETICAL ISSUES OF TEACHING THE GRAMMAR OF GERMANIC LANGUAGES AT SCHOOL

ABSTRACT

The article deals with the cognitive analysis of the possibilities of the formation of the grammatical meaning of the word in the example of German, English

Keywords: grammatical, categorical, categorical meaning, cognitive, linguistic activity, facets of meanings, noun, semantic-stylistic, adjective, root.

Тилнинг луғат қатлами муттасил ўзгаришларга учраб туради. Бундай ўзгаришлар унинг фонетик ва морфологик сатҳи билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир тил луғавий қатламининг семантик – стилистик имкониятлари унда лексик-семантик бирликларнинг грамматик ва семантик-стилистик парадигмалари ҳамда бу парадигмаларнинг мазмун сатҳи когнитив тилшунослик ўрганиш объектларидан ҳисобланади.

Лисоний фаолият нафақат когнитив фаолият билан бевосита боғлиқ, балки унинг ажралмас қисми ҳамдир. Аммо когнитив тилшунослик, когнитология бошқа соҳалардан фарқли ҳолда, инсон томонидан тил тизимини ҳаракатга келтирувчи омилларни ўзлаштирилиши ва улардан фойдаланиш қоидаларини қай йўсинда тартибга солиш масалаласи билан ҳам шуғулланади. Когнитив тилшунос лисоний ҳодисаларнинг тафаккур фаолиятидаги ўрни, бажарадиган вазифалари билан қизиқади. Лекин бу қизиқиш оддий эмас. Когнитивист лисоний ва тафаккур фаолиятлари муносабатларини, уларни юзага келтирувчи сабабларини қидиради ва бу сабаблар оқибати бўлган мулоқот матнлари - лисоний тузилмаларни таркибан ва мазмунан англашга, таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Демак, когнитив тилшунослик асосан инсон лисоний фаолиятини сабаб ва оқибат боғлиқлигида тадқиқ этувчи, “тушунтирувчи” фан соҳасидир.[9. 17-33] Бундай тадқиқ икки йўналишда бажарилади: а) нутқий фаолият ижроси ва унинг маҳсулининг пайдо бўлиши; б) ушбу фаолият маҳсулотларининг идрок этилиши[14.91]. Тилнинг грамматик имкониятлари беқиёс экан, бу ҳол тил луғавий қатламининг лексик-семантик тараққиётини таъминлайди. Кўп йиллар мобайнида грамматик сатҳда олимлар сўз туркумларини муттасил ўрганиб келаётган бўлсалар-да, ҳали бу соҳанинг ўзига яраша очилмаган қирралари пайдо бўлмоқда. Лексеманинг семантик сатҳи унинг барча грамматик имкониятлари билан мустаҳкам боғланган, сўзда грамматик маъно қирраларини ўрганиш лингвопоэтика, умуман тилшунослик тараққиётининг муҳим аспектларидан ҳисобланади.

Сўзнинг категориал маъноси ҳар доим ҳам унинг лексик маъноси билан боғланавермайди. Сўз грамматик қурилишнинг базаси; у тилнинг луғат қатламида ҳам, грамматик қурилишида ҳам энг зарур ва асосий бирликдир. Сўзлар яқка ҳолда предмет, ҳодиса, белги кабиларни билдиради (улар ҳақидаги тушунчани ифодалайди), уларни атайди (бу тилнинг номинатив функцияси), лекин фикр баён қилишда у гап таркибида бўлади: сўз гап таркибида, нутқда тилнинг фикр баён қилиш воситалари тизимидаги ўз дискурсив вазифасини бажаради, шу билан бирга маъносининг янги қирралари ҳам шаклланади (яъни полисемантик сўзларнинг маъно парадигмалари дискурсив шароитда шаклланади)[18. 16]. Тил номинатив ва коммуникатив функциялардан ташқари экспрессив вазифани ҳам бажаради. Сўзнинг бундай вазифаси ҳам маълум қонуниятлар доирасида амалга ошади. Сўз маъносининг асоси онгдаги тушунчалар, воқеликдаги ҳодисалар. Сўз орқали борлиқнинг турли томонлари, кишилиқ жамиятининг, инсоннинг турмуш тажрибалари акс эттирилади. Сўз туркумлари ўзларининг

грамматик категориялари орқали характерланади. Отлар сон ва келишик категориясига эга, феъллар эса замон, нисбат, майл ва бошқа категориялари билан тусланади. Сифатлар эса, таққослаш категориясига эгадир. Шу сабабли ҳам турли маълум сўз туркумларига тегишли бўлган лексемаларнинг нафақат лексик, балки грамматик категориал маъно парадигмалари ҳам турличадир. Масалан, феъл парадигмалари узунрок: write, writes, wrote, shall write, will write, am writing, is writing, was writing, were writing, have been writing ва ҳ.к. От парадигмалари эса бироз қисқарок: sister, sister's, sisters, sisters'. Сифатники эса ундан ҳам қисқа: cold, colder, coldest. Равишнинг парадигмаси эса янада қисқа: always.

Сўзнинг семантик таркиби шаклланишида маъно ва шаклнинг мутаносиблик парадигмалари бу ҳодиса тилнинг фонетик, лексик-семантик ва грамматик ҳодисалар билан мустақкам алоқадорлиги кўрсатади. Сўзнинг семантик структураси сўз ифодаляйдиган маъноларнинг йиғиндисидир. Сўзнинг фонетик структураси сўзнинг типик товуш таркибидан иборат. Сўзнинг товуш таркиби унинг грамматик табиатини ҳам ташкил қилади. Айниқса, бу ҳол инглиз тили нуқтаи назаридан ниҳоятда муҳим, чунки инглиз тилининг консерватив компонентлари қатор сўзларнинг товуш таркибини эски, архаик шаклда сақлашга эришган. Айнан шу ҳол сўзларнинг ёзилиши ва ўқилиши орасидаги фарқларни келтириб чиқарган.

Сўзнинг морфологик структурасининг ҳар бири маълум бир тилнинг ўз ичида ҳам фарқланади. Уларнинг бир тил доирасида, бир тилнинг ўз ичидаги фарқи, тил тараққиётининг турли даврларига кўра ҳам лексик-стилистик жиҳатдан фарқланишини ҳам таъминлаган. Сўз туркумларининг бирикиш имкониятлари ҳақида гап борганда авваламбор, лексик - грамматик маъно кўзда тутилиши керак. Шу йўналишда бирикиш, сўзлар лексик - грамматик гуруҳининг асоси бўлиб, маълум гуруҳдаги сўзларнинг лексик-грамматик парадигмаларини ташкил қилади ҳамда дискурсив шароитда ўша сўзлар билан аниқ бир қисмлар (бирикмалар) ташкил қилади. Инглиз тилидаги **To (from, at) school бирикмаси** бунга ёрқин мисол бўла олади.

Юқорида қайд этилганидек, сўз туркумлари гапдаги вазифаларига кўра ҳам характерланади. От асосан, эга ёки тўлдирувчи вазифасида, феъл эса, кесим вазифасида, сифат эса, аниқловчи вазифасида қўлланади. Сўзнинг грамматик, лексик – семантик маънолари уларнинг гапдаги синтактик вазифаларини ҳам таъминлайди. Гапнинг эгаси фақат от билан эмас, балки олмош, сон, герундий, инфинитив ва бошқалар билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бошқа томондан эса, от гапнинг ҳар

қандай қисмида бирор бир вазифасида гапни тўлдириб кела олади. Бирок, предлоглар, боғловчилар, юкламалар одатда ҳар қандай гап қисмини тўлдириб боғлай олади.

Буларнинг ҳаммаси грамматиканинг икки асосий бирлиги бўлган сўз ва гапни алмаштириб юборишдан қочиш имконини беради. Шундай қилиб сўз туркумларининг қуйидагича категориал хусусиятлари фарқланади:

- ўзининг лексик-грамматик маъносига кўра фарқланиши;
- ўзининг лексик-грамматик морфемаларига (ўзак ясовчи қўшимчалари) кўра фарқланиши;
- ўзининг грамматик категориялари ёки парадигмаларига кўра фарқланиши;
- ўзининг бирикувига кўра фарқланиши;
- гаптаги вазифасига кўра фарқланиши билан характерланади.

Сўзлар ўзининг морфологик таснифига кўра грамматик маъносини шакллантирар экан, бу ҳол сўзнинг категориал туркуми семантик парадигмасини муттасил ўзгариб боришини таъминлайди. Сўзнинг лексик маъноси унинг мазмун плани асосида туради ва когнитив психология учун замин яратади.

Сўзнинг грамматик маъноси икки умумий ҳолатни назарда тутди: биринчидан сўзнинг предметлик, белги, миқдор, ҳаракат ва ҳолат, унинг белгиси нуқтаи назаридан категориал хусусиятлари, иккинчидан, нутқда уларни когнитив мазмун имкониятларини таъминлашга хизмат қиладиган ёрдамчи категориядир.

Биз сўз туркумларини мустақил ҳамда ёрдамчи (notional and functional or structural) қисмларга бўлиб ўрганамиз. Мустақил сўз туркумлари экстралингвистик феноменларни, яъни нарса, ҳаракат, сифат, ҳиссиётни; ёрдамчи сўз туркумлари сўзлар ва гаплар ўртасидаги алоқа ва боғлиқликларни ёки бошқа қўшимча ҳолатларни тўлдиришга хизмат қилади, ёрдам қилади. Мустақил сўз туркумлари гапта маълум вазифаларни бажаради.

Сўз юкламаларининг грамматик хусусиятлари кўп ҳолларда маънолари иккинчи даражали, қўшимча ҳисобланади. Бу борада биргина мисолга мурожаат қилайлик. Хусусан, Table ва after каби сўзларнинг табиати ўртасида ҳам маълум фарқ бор. Уларнинг биринчиси нарса-предметни номласа, иккинчиси алоқани кўрсатади. Бирок иккаласи ҳам «номланаётган вазифани тўлдирар олади». Relation, attitude каби отлар, belong, refer каби феъллар ҳам алоқани кўрсатади, бирок улардаги бу алоқа фақатгина бир сўз туркуми ичида қолади. Предлоглар ва боғловчилар реал дунёдаги турли алоқаларнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Ю.Найда "boy, fish, run, walk, good, bad, against ва with каби сўзларни табиий ва маданий феномаларнинг турли объекти, сифати, жараёни, ҳолати ва алоқаси" деб ёзганда отлар билан предлоглар ўртасида фарқ йўқлигини таъкидлаган эди. Ҳ.Суит эса, "тўлик" ва "бўш" сўзлари бирлигини таъкидлайди. The earth is round гапининг таҳлили жараёни ҳақида ёзиб, у "the ва is" каби сўзларни биз шаклий сўзлар деб атаймиз, чунки улар шакл типигаги сўзлардир, деб таъкидлайди. Кўпгина муаллифлар сўзларнинг вазифаси ҳақида ўз асарларида ҳам гапириб ўтганлар.

Д.Браун, С.Браун ва Д.Бейлилар эса, ёрдамчи феъллар, предлоглар ва артикларни ёрдамчи сўзлар (functional words) деб атайдилар. В.Жигадло, И.Иванова, Л.Иофик предлоглар, боғловчилар, юкламалар ва артикларни мустақил сўз туркумларидан фарқли ўлароқ ёрдамчи сўз туркумлари деб атайдилар.[59. 75.] Ч.Фрейз эса, сўз туркумлари деб номланувчи 4 та сўзлар гуруҳини ва ёрдамчи сўз туркумлари деб аталувчи 15 та сўз гуруҳларини санаб ўтади.

Ёрдамчи сўзлар билан бошқа сўзлар ўртасидаги фарқ ноаниқ бўлиб қолганлигини юқоридагилардан билса бўлади. Баъзан фарқ сўз туркумлари ўртасида ҳам унчалик сезилмайди (хусусан, сифатлар феълга боғланганда равишга, равишлар эса, отга боғланганда сифатга ўтади). Баъзи ҳолларда бир сўз. туркуми ичида ҳам сўзларнинг грамматик маъносини ажратиш қийин бўлиб қолган.

Предлоглардан ташқари ёрдамчи феъллар ҳам гапда қўшимча - кўмакчи вазифаларни бажаради. Ёрдамчи сўз туркумларидан ташқари грамматик олимлар мустақил сўзларни, масалан феъл каби маълум бир категориал сўз гуруҳини ҳам функционал ишлатиш мумкинлиги ҳақида сўз юритишади. Ю.А.Крутиков эса ёрдамчи сўзларни ярим мустақил (semi-notional) деб атайди. Унингча, предлоглар, боғловчилар, артиклар ва юкламалар ярим мустақил сўз туркумларидир. Улар semi notional parts of speech деб аталиб, мустақил сўз туркумларига қарама-қарши қўйилади. Уларни (яъни, semi notional parts of speech) нималарни бириктириши қуйидагича берилади; а) ўзларининг умумий ва қиёсий ҳамда лексик маъноларини; б) ўзларининг инкорий ажратилганлигини изоляцияланганлигини; в) уларнинг мажбурий кўп томонлама (артикл, юклама) ёки икки томонлама (предлог, боғловчи) бирикмаларини, г) боғлаш вазифалари (боғловчилар, предлоглар) ёки махсус сўзлари (артиклар, юкламалар)ни бирлаштиради.

Табиийки, юқорида қайд этиб ўтилганидек, инглиз тили сўз туркумлари тизими унчалик аниқ англари даражада

эмас. Агар сўз туркумларининг юқорида қайд этилган баъзи жиҳатларини ҳисобга олиб, баъзиларини ҳисобга олмасак, кўз ўнгимизда ўзига хос тасаввур пайдо бўлади. Шундай қилиб, сўз туркумларининг асосий хусусиятлари деб, уларнинг грамматик категорияларини олсак, лексик-грамматик маъносини, бирикувини ва синтактик вазифасини эътиборга олмасак, унда Х. Свит ва О. Есперсонлар каби равишни, предлогни, боғловчини ундов сўзларни ва юкламани бир синфга ёки гуруҳга бирлаштиришга тўғри келади. Х.Суит от, сифат, сон, феъл ва юкламаларни ўз даврида замонавий инглиз тили сўзларининг алоҳида гуруҳларига киритган. О.Есперсон эса субстанция, сифат, феъл, олмош ва юкламаларни ҳам шу гуруҳларга киритган.

Сўз туркумлари (notional words - мустақил сўзлар) ва юкламалар (semi-notional words) ўртасидаги фарқ бир неча йиллар мобайнида рус тилшунослари томонидан бирикувчи сўзлар (combinations of words) дан сўз бирикмалари (word-combinations)ни фарқлаш учун қўлланиб келинди. Сўз бирикмаси (word-combination) ибораси тор маъноли бўлиб, фақат камида иккита маъноли сўзларни ўз ичига олиши даркор. Шундай қилиб, **on the table** сўзлар бирикуви (combination of words) ҳисобланади, лекин сўз бирикмаси (word-combination) эмас, чунки бу ерда фақат битта мустақил лексик маъноли сўз - **table** бор .

Сўз туркумлари тизими тарихан ўзгарувчандир, тил ривожланган сари янги сўз туркуми шаклланиб, тилга кириб келаверган. Эски инглиз тилида ҳолат категорияси, артиклар, модал сўзлар йўқ бўлган, бироқ янги инглиз тилида булар ўз ўрнини топган. Бирор тилда қанча сўз туркумларини аниқламайлик, барибир луғат таркиби муаммоси эса ундан кам эмас. Грамматикада лексемалар кичик қиёсий бир нечта лексик-грамматик гуруҳлари — сўз туркумларига ёки қисмларига бўлинади.

Бирор сўз туркуми одатда кичик лексик-грамматик гуруҳчаларга бўлиниши ҳам мумкин. Бу кичик бўлиниш сўз туркумларини ажратиб туришга хизмат қиладиган ўша бир хил тамойилларга асосланиши мумкин.

Тасвирлаш йўли орқали бир томондан **boy, friend** ҳамда иккинчи томондан **boyhood, friendship** отларини таққослаш қуйидаги натижаларга олиб келади. Бусўзларташқилэтибтурганбарчалекемаларинглиз от лексемаларихусусиятларигаэга. Бироқ, буотларуюшиқбўлақларэмас. Улар лексик-грамматик маъногаэга бўлган «субстанция» остида бирлашган, **boy** ва **friend** «саналадиган субстанция», **boyhood** ва **friendship** «саналмайдиган субстанция»ни билдиради. **Boy** ва **friend** лексемалари тўрт аъзоли парадигмага эга, **boyhood** ва **friendship** эса, атиги биттагина парадигмага эга. Бу сўзларнинг бирикуви, гарчанд

сезиларли даражада бир хил бўлса-да, маълум бир фарққа эга эмас. **Boyhood** ва **friendship, boy** ва **friend**дан фарқли ўлароқ, сонлар билан бирикув шакллари эга эмас. Бундай фарқлар динамикаси тил морфологик сатҳининг тараққиётини, бинобарин лексик-семантик ва мазмун тараққиётининг энг асосий омилларидан бири саналади. Инглиз тилининг грамматик таҳлилининг биз эътибор қаратган айрим масалалари инсон лисоний фаолиятини тараққиётини бир тил ёки кўп тил мисолида таҳлил қилиш бинобариди янги-такомиллашган хулосалар чиқаришимизга имкон беради.

REFERENCES

1. Аксененко И. Предлоги английского языка - М., 1956, 210 с.
2. Аполова М.А. Specific English - М., Меж.отн., 1977, 190 с.
3. Абдуазизов А.А. О составных частях когнитивной лингвистики// Хорижий филология. – Самарканд: СамГИИЯ, 2007. – №3(24). – С. 5-6.
4. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с.
5. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994.
6. Нурманов А. Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Т.: 1992.
7. Нурманов А. Тил ҳақида синтактик назариялар. –Т.: 1988.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. Пособие. – Мн.: Тетра Системс, 2004. – 293 с.
9. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Ж.: «Санзор нашриёти», 2006. – 9 б.
10. Стернин И.А., Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М.: «Восток-запад», 2007. – 314 с.
11. Турниязов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 64 б.
12. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент. Фан. 1975.
13. Ўзбек тили стилистикаси / А. Шомақсудов, И. Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ. Рустамов. – Т.: «Ўқитувчи», 1983. – 246 б.
14. Galperin I.R. Stylistics - М., 1977.
15. Bloomfield L. An Introduction to the study of Language. N.Y. 1914 p Buranov J.B, Yusupov U.K, Mskulov M.T, SodikoV A.S. The grammatical structure of English, Uzbek and Russian. Tashkent, Ukituvchi PH, 1986.